

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО»

ЦУМАРСЬВА НАТАЛЯ ВІКТОРІВНА

УДК 159.922:159.942.5]-053.5-058.855(043.3)

**ПОДОЛАННЯ НАСЛІДКІВ ЕМОЦІЙНОЇ ДЕПРИВАЦІЇ У ДІТЕЙ
МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ В УМОВАХ ПРИЙОМНОЇ СІМ'Ї**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Одеса – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано у Приватному вищому навчальному закладі «Університет сучасних знань» Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник

доктор психологічних наук, професор
Савенкова Ірина Іванівна,
Миколаївський національний
університет імені В.О. Сухомлинського,
завідувач кафедри психології та
соціальних наук.

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор
Томчук Михайло Іванович,
Комунальний заклад вищої освіти
«Вінницька академія безперервної
освіти»,
професор кафедри психології;

кандидат психологічних наук, доцент
Колот Світлана Олександрівна,
Державний університет «Одеська
політехніка»,
декан гуманітарного факультету.

Захист відбудеться «30» вересня 2021 року о 9.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.03 у Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вулиця Старопортофранківська, 26, конференц-зала.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» за адресою: 65020, м. Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розіслано «27» серпня 2021 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.Г. Бабчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Нестабільність економіко-політичного життя країни, духовно-моральна криза, відсутність ефективної фахової підтримки сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, материнство неповнолітніх спричиняє щорічне збільшення числа «соціальних» сиріт, тобто дітей, які мають живих батьків та родичів. З іншого боку, постійно збільшується кількість дітей, які входять до групи так званих «прихованих» сиріт, «дітей вулиці», дітей трудових мігрантів, педагогічно занедбаних, які проживають в сім'ях з порушеними зв'язками між родичами та дітей, які зазнають різних форм насильства. Недосконалість системи усиновлення та заміщеного батьківства, факти призупинення набуття чинності рішень судів про усиновлення через тривалий карантин призвели до того, що діти вимушені довготривало проживати в будинках дитини, інтернатах та в несприятливих умовах біологічних родин. Тривале перебування дітей в емоційно збідненому середовищі, присутність великої кількості різних людей в житті дітей, які постійно змінюються (вихователі, педагоги, працівники соціальних служб, гості, волонтери, меценати та ін.), неможливість встановлення постійного емоційного контакту з ними, відсутність досвіду емоційного відгуку на свою поведінку сприяє формуванню відчуття самотності і розгубленості, формує примітивні емоції, підвищену істеричність, невміння зрозуміти та усвідомити власні емоції та розпізнавати емоції інших та багато інших негативних наслідків емоційної депривації. Яскраво виражені порушення раннього емоційного розвитку дитини призводять до затримки і спотворень всієї емоційно-особової сфери та емоційних розладів на етапах дорослішання, що говорить про негативний вплив емоційної депривації.

Теоретичні засади виникнення емоційної депривації у дітей були закладені в психоаналітичному напрямку (Ш. Бюлер, Е. Еріксон, А. Фрейд, З. Фрейд, Р. Шпіц) через поняття «базової довіри до світу», який довів, що рання психічна депривація призводить до відставання в емоційному, мовленнєвому та моторному розвитку дитини. Далі теорія емоційної депривації розвивалась на ґрунті концепції об'єктних відносин М. Балінта, Д. Віннікота О. Кернберга, М. Кляйна, М. Малера та Р. Фейєрбейна, через опис негативних наслідків порушених відносин дитини з матір'ю та теорії прихильності Дж. Боулбі та М. Ейворта, яка доводить виникнення ригідності схем поведінки через відсутність емоційних зв'язків з матір'ю. В теорії навчання (Дж. Брунер, Д. Гевірц, У. Денніс) причина емоційної депривації вбачається у недостатності можливості вчитися. Когнітивно-біхевіористичний напрям в психології (А. Бандура, Д. Роттер, М. Селігмен, Б. Скіннер) пов'язує виникнення емоційної депривації із недостатністю емоційних стимулів. В цих напрямках ми відзначаємо тісне переплетіння сенсорної депривації з емоційною.

Фундаментальною працею щодо обґрунтування поняття «емоційна депривація» стала праця чеських науковців Й. Лангмейєра і З. Матейчика, присвячена причинам та опису наслідків психічної депривації у дітей-сиріт, що поклало початок експериментальним дослідженням основних її типів (материнської, емоційної, соціальної та сенсорної) у працях багатьох науковців (М. К. Бардишевської, М. І. Буянової, О. Ю. Дубовік, І. В. Дубровіної,

М. Ю. Кістякової, В. В. Лебединського, К. С. Лебединської, М. І. Лісіної, А. М. Прихожан, М. О. Проселкової, К. В. Солоєд, Н. Н. Толстих, І. А. Фурманова, М. А. Чупрової, І. В. Ярославцевої, та ін.), в яких висвітлювались питання розладів емоційної сфери у дітей-сиріт, пов'язані зі збідненим емоційним середовищем та недостатнім спілкуванням з близьким дорослим.

В працях сучасних авторів (І. В. Артемук, Г. М. Бєвз, Л. С. Волинець, Я. О. Гошовського, Н. С. Дмитріюк, Г. М. Лялюк, О. Г. Максименко, В. О. Мартинюк, А. Ю. Пенькової, І. В. Пєші, Л. Є. Просандєєвої, В. А. Пушкар, Ю. М. Терлецької та ін.) дослідження у сфері вивчення виникнення різних видів психічної депривації у дітей-сиріт в умовах інтернатних закладів і неблагополучної сім'ї достатньо обширні та стосуються її деструктивного впливу на психіку загалом і на емоційний розвиток дітей зокрема та пошуки вирішення проблеми психічної депривації дітей через програми інтервенції в інтернатних закладах (Ф. Абдулла, М. А. Антипіна, Л. В. Артїшчева, В. С. Ванг, Л. К. Велитченко, С. Дж. Гроєк, М. Р. Гуннар, М. С. Деккер, М. Ф. Зєнг, Я. Кім, М. Кєннеді, Дж. Креппнер, Р. Б. Макколл, Р. Кумста, Ю. Б. Максименко, С. Б. Млінер, С. А. Нельсон, Я. Парк, С. Є. Пітула, М. Рацлав, А. Д. Роголь, М. Руттер, Д. Д. Савченко, Х. Свааб, Є. Дж. Сонуга-Бєркі, Б. Н. Хєвк, Ю. В. Шильцова, Т. І. Шульга та ін.).

У дослідженнях останніх років реалізований науково-практичний пошук профілактичних засобів, програм психолого-педагогічної корекції, ресоціалізації та реадaptaції дітей, спрямованих на компенсацію деприваційних порушень розвитку дітей та надання переваги заміщуючим сімейним формам опіки (Н. І. Баташева, І. І. Брецко, Ю. М. Візнюк, Т. В. Дємірджі, О. Є. Карпенко, О. В. Красницька, В. О. Мартинюк, А. О. Поляничко, Х. Р. Стєльмашук, Н. А. Фокс, М. М. Чєпіль, О. В. Чистяк та ін.).

Аналіз стану дослідження проблеми емоційної депривації у зарубіжній та вітчизняній літературі останніх років свідчить про те, що наукова думка щодо питань її механізмів, причин виникнення, впливу на психіку дітей молодшого шкільного віку ще недостатньо збагачена науковими даними. Також відчувається дефіцит та гостра потреба дослідження проблеми розробки та перевірки ефективності різних моделей подолання емоційної депривації, адже в більшості проаналізованих нами літературних джерел лише побіжно згадуються методи її корекції та даються рекомендації для вихователів, педагогів, соціальних працівників та прийомних батьків. А проблема моделей подолання наслідків емоційної депривації у молодших школярів в умовах прийомної сім'ї залишилася поза увагою вчених.

Таким чином, соціальна значущість проблеми емоційної депривації та недостатня концептуальна розробленість моделей її подолання зумовили вибір теми нашого дослідження: «Подолання наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку в умовах прийомної сім'ї».

Зв'язок роботи із науковими програмами, планами, темами. Дослідження є складовою частиною науково-дослідної теми кафедри психології та педагогіки «Особливості формування професійної самосвідомості майбутніх психологів», що входить до тематичного плану Приватного вищого навчального закладу

«Університет сучасних знань» (державний реєстраційний номер 0119U103999). Тема дослідження затверджена Вченою радою Кіровоградського державного педагогічного університету імені В.К.Винниченка (протокол від 26 травня 2008 року № 12).

Мета дослідження – науково обґрунтувати та перевірити модель оберненості і можливості подолання наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку в умовах прийомної сім'ї за допомогою програми психологічного супроводу прийомних сімей.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз стану розробленості проблеми емоційної депривації у дітей. Розробити теоретичну модель емоційної депривації у молодших школярів.

2. Скласти програму емпіричного дослідження, підібрати та застосувати комплекс методик для дослідження вираженості наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку та здійснити аналіз проведеного дослідження.

3. Виявити компоненти та рівні емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку.

4. Розробити та впровадити програму психологічного супроводу прийомних сімей з подолання наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку. Здійснити аналіз ефективності впливу програми психологічного супроводу на вираженість емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку.

Об'єкт дослідження – емоційна депривація у дітей молодшого шкільного віку.

Предмет дослідження – наслідки емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку та шляхи їх подолання в умовах прийомної сім'ї.

Гіпотезою дослідження є передбачення того, що:

1. Емоційна депривація є процесом довготривалого перебування дитини в умовах емоційно збідненого середовища, обумовленого незадоволенням емоційних потреб, втрати, обмеження, недостатності чи відсутності можливостей для встановлення тісних емоційних зв'язків, контактів та взаємодії зі значимою особою, що спричиняє дисфункцію, порушення та розлади емоційної сфери особистості, які проявляються у вигляді поведінкового, когнітивного та афективного компонентів.

2. Подолання негативних наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку можливе за допомогою впровадження прикладної моделі психологічного супроводу прийомних сімей, яка базується не тільки на корекції виявлених емоційних відхилень, а й на формуванні стійких поведінкових механізмів, що забезпечують стабільність саморегуляції внутрішніх емоційних процесів, розвитку емоційного інтелекту, подоланні проявів алекситимії та виробленні копінг-стратегій.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять: положення щодо задоволення потреб дитини матір'ю (Ш. Бюлер, Е. Еріксон, А. Маслоу, А. Фрейд, З. Фрейд, Р. Шпіц), теорія об'єктних відносин (М. Балінт, Д. Віннікот, О. Кернберг, М. Кляйн, М. Малер, Р. Фейєрбейн), концепція емоційної депривації (Дж. Боулбі, Я.О. Гошовський, М. Ейсворт, І. Лангмейєр, З. Матейчек), наукові підходи до

розуміння багатофункціональності емоційної сфери особистості (Л. С. Виготський, Є. П. Ільїн, К. Є. Ізард, Е. Фром, О. Я. Чебикін, С. Г. Якобсон та ін.), наукові підходи щодо особливостей змін психіки у дітей-сиріт під впливом емоційної депривації (М. К. Бардишевська, М. Ю. Кістякова, М. І. Лісіна, А. М. Прихожан, М. О. Проселкова, А. Д. Роголь, Ю. М. Терлецька, Н. Н. Толстих, І. А. Фурманов, І. В. Ярославцева), теоретико-методологічні підходи щодо питань подолання емоційної депривації у дітей (Є. Г. Алексеєнкова, Я. О. Гошовський А. Ю. Пеньков, Г. О. Хомич, І. В. Ярославцева) та розвитку сімейних форм виховання (Г. М. Бєвз, І. І. Брецько, Ю. М. Візнюк, Г. М. Лялюк, О. Г. Максименко, А. О. Полянничко, Л. Є. Просандєєва).

Методи дослідження. У процесі дослідження для перевірки гіпотези та розв'язання поставлених завдань нами було застосовано комплекс теоретичних, емпіричних та експериментальних методів. На початковому етапі дослідження ми застосували *міждисциплінарний аналіз* наукових досліджень в різних областях знання (психології, психіатрії, педагогіці, соціології, медицини), порівняння, класифікацію, узагальнення, систематизацію та моделювання відносно поняття депривації у дітей молодшого шкільного віку.

Основну частину констатуючого дослідження склали емпіричні методи: *аналіз документації* щодо вивчення особливостей життєдіяльності дітей; *спостереження* за зовнішніми проявами поведінки емоційно депривованих дітей («Оціночна шкала емоційних проявів дитини» Й. Шванцара); *метод експертних оцінок* (Карта спостереження Стотта) для виявлення наслідків емоційної депривації у поведінці досліджуваних; *бесіда* з вчителями, вихователями та прийомними батьками щодо виявлення особливостей прояву емоційної депривації дітей в різних сферах життєдіяльності; *тестування та опитування* (Тест-опитувальник емпатійних тенденцій А. Мєграбієна та Н. Епштейна, тест фрустрації Розенцвейга, Шкільний тест тривожності Філіпса) для виявлення наслідків емоційної депривації; *проективні методики* (Шкала кольорового діапазону настрою А.Н. Лутошкіна, методика «Будинок-дерево-людина» Дж. Бука) для дослідження емоційних станів та особливостей настрою.

Формувальний експеримент включав в себе комплекс взаємопов'язаних методів та технік з використанням психокорекційного тренінгу для батьків, корекційно-розвивальних занять для дітей та індивідуальних психологічних консультацій прийомних батьків.

Для кількісного аналізу було застосовано статистичні методи математичної обробки даних: порівняння середньогрупових показників за методиками; побудова психологічного профілю емоційної депривації здійснювалася однофакторним дисперсійним аналізом (ANOVA) з перевіркою однорідності дисперсій отриманих даних; з метою визначення статистичної значимості і рівня достовірності розбіжностей між показниками досліджуваних груп використовувався критерій Тьюкі та непараметричний парний Т-критерій Вілкоксона; для аналізу узгодженості показників у групах було використано коефіцієнт конкордації Кендала; перевірка всіх рядів та значень на нормальність здійснювалася за допомогою критерію Колмогорова-Смирнова; у роботі отримана формула для розрахунку індексу

депривації (за 100-бальною шкалою) на основі розрахунку нормалізованих показників діагностичних методик; вищеперераховані методи було реалізовано за допомогою статистичного пакету SPSS Statistics 26; графічне представлення емпіричних результатів здійснювалося на основі побудови таблиць, графіків, діаграм та рисунків.

Експериментальна база дослідження. Емпіричне дослідження проводилося на базі Кіровоградського дитячого будинку «Барвінок», школи-інтернату, загальноосвітніх навчальних закладів I-III ступенів м. Кіровограда, Кіровоградського обласного центру соціальних служб та Кропивницького міського центру соціальних служб. Усього в дослідженні взяло участь 180 дітей віком від 6-ти до 10-ти років. Формувальний експеримент щодо впровадження прикладної моделі психологічного супроводу прийомних сімей проводився на базі Кіровоградського обласного та Кропивницького міських центрів соціальних служб. Вибірку становили 30 прийомних сімей м. Кропивницького та Кіровоградської області, одні з яких тільки починають опановувати даний вид піклування про біологічно нерідну дитину, інші – вже мали досвід від 1 до 5-ти років.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

Уперше:

- запропоновано визначення поняття емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку як процесу довготривалого перебування в умовах емоційно збідненого середовища інтернатного закладу чи неблагополучної сімейної атмосфери, зумовленого незадоволенням емоційних потреб, втратою, обмеженням, недостатністю чи відсутністю можливостей для встановлення тісних емоційних зв'язків, контактів та взаємодії зі значимою особою (батьками чи особою, яка їх заміняє), що спричиняє дисфункцію, порушення та розлади психофізичної та психосоціальної сфер;

- створено та охарактеризовано теоретичну модель емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку, складовими якої є соціальні інститути, детермінанти, фактори, суб'єкти, рівні, види, канали впливу, компоненти, наслідки, типи компенсації та шляхи її подолання;

- виокремлено поведінковий, когнітивний та афективний компоненти емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку;

- визначено рівні емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку та встановлено, що високий рівень емоційної депривації характерний здебільшого для дітей-сиріт, які виховуються в інтернатних закладах та неблагополучній сімейній атмосфері, що потребує профілактичного та корекційного впливу;

- створено, впроваджено та перевірено ефективність прикладної моделі психологічного супроводу прийомних сімей, суть якої полягає не лише в корекції поведінкового, когнітивного та афективного компонентів емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку, а й у забезпеченні стабільності саморегуляції внутрішніх емоційних процесів, розвитку емоційного інтелекту, подоланні проявів алекситимії та виробленні копінг-стратегій;

- розроблено та впроваджено програму психологічної допомоги емоційно депривованим прийомним дітям із застосуванням комплексу проєктивної

психодіагностики, психокорекції, психотерапії, психопрофілактики, розвитку та навчання, в основі яких лежить спонтанність емоційних проявів дитини.

Удосконалено:

- уточнено поняття «емоційна депривація» як психічного процесу, який сформувався в умовах довготривалого перебування в емоційно збідненому середовищі та внаслідок нестачі постійних емоційних контактів дитини зі значимим дорослим;

- зміст корекційно-розвивальної роботи з емоційно депривованими дітьми та їхніми прийомними батьками.

Дістало подальшого розвитку:

- положення про негативний вплив емоційної депривації на особистісний розвиток молодших школярів;

- доведення ефективності перебування дитини в прийомній сім'ї для профілактики негативних наслідків емоційної депривації;

- зміст моделі психологічного супроводу прийомних сімей щодо подолання наслідків емоційної депривації.

Практичне значення дослідження обумовлюється розробкою методичних рекомендацій та впровадженням в практику соціальних служб програми психологічного супроводу прийомних сімей, що сприяє підвищенню ефективності подолання наслідків емоційної депривації дітей в майбутніх та вже створених і функціонуючих прийомних сім'ях з боку батьків, а також дітей в цих сім'ях. Розкрита в роботі модель подолання наслідків емоційної депривації дітей молодшого шкільного віку в умовах прийомної сім'ї виступає завадовою стосовно їх подальшого ефективного поширення та психологічного супроводу в Україні як альтернативної форми опіки дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Результати дослідження впроваджено у навчальний процес Кропивницького інституту Приватного вищого навчального закладу «Університет сучасних знань» (довідка впровадження № 1-07/20-і від 15.05.2021 р.), Центральноукраїнського інституту ПрАТ «ВНЗ МАУП» (довідка впровадження № 3-07/20 від 02.05.2021 р.), Херсонського інституту ПрАТ «ВНЗ МАУП» (довідка впровадження № 43 від 05.05.2021 р.) та Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського (довідка впровадження № 24 від 12.05.2021 р.).

Апробація результатів дисертації. Матеріали дисертаційного дослідження доповідалися на 20 міжнародних та всеукраїнських конференціях: Міжнародна науково-практична конференція «Генеza буття особистості» (Київ, 2006), Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми духовності в психології розвитку особистості» (Ніжин, 2008), VII (IX) Міжнародна науково-практична конференція «Адаптаційні можливості дітей та молоді» (Одеса, 2008), III Міжнародна науково-практична конференція «Здоров'я, освіта, наука та самореалізація молоді» (Луцьк, 2011), Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційні підходи до науки XXI сторіччя» (Кіровоград, 2012), Четверта міжнародна науково-практична конференція «Культурно-історичний та соціально-психологічний потенціал особистості в умовах трансформаційних змін в

суспільстві» (Одеса, 2012), Міжнародна науково-практична конференція «Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку» (Запоріжжя, 2012), V Міжнародний науково-практичний семінар «Психологія діалогу і світ людини» (Кіровоград, 2015), IX Международная научно-практическая конференция «Научные перспективы XXI века. Достижения и перспективы нового столетия» (Новосибирск, 2015), IV Міжнародний науково-практичний семінар «Психологія діалогу і світ людини» (Київ-Кіровоград, 2016), Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах світових тенденцій і національної практики» (Кропивницький, 2020), Міжнародна науково-практична конференція «Психологічна наука та практика XXI століття» (Львів, 2021), Всеукраїнська науково-практична конференція «Теоретико-методологічні та прикладні аспекти психології особистості» (Кіровоград, 2009), I Всеукраїнська науково-практична конференція «Здоровий спосіб життя – здорова нація – здорове суспільство» (Кіровоград, 2010), Всеукраїнська конференція молодих науковців «Розквітання – 5, 6» (Одеса, 2012-2013), Всеукраїнська наукова конференція «Треті Сіверянські соціально-психологічні читання» (Чернігів, 2012), Всеукраїнська науково-практична конференція «Практична педагогіка та психологія: методи і технології» (Запоріжжя, 2016), Регіональна науково-практична конференція «Інноваційні підходи в роботі практичного психолога Кіровоградського регіону» (Кіровоград, 2011); Перша науково-практична конференція «Розвиток особистості в рамках просторово-часової організації життєвого шляху» (Одеса, 2013).

Публікації. Основні результати дослідження відображено у 30 публікаціях, з них: 10 публікацій, які входять до фахових видань України, 2 статті у періодичних наукових виданнях іноземних держав, які включені до міжнародних наукометричних баз, 18 публікацій в інших наукових виданнях.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів із висновками до кожного розділу, висновків, списку використаної літератури із 332 найменувань, у тому числі 115 іноземною мовою та додатків. Робота містить 17 таблиць та 30 рисунків. Основний зміст роботи викладено на 182 сторінках; загальний обсяг дисертації становить 248 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми чинного дослідження, його зв'язок з науковими програмами, планами, темами; визначено об'єкт і предмет, мету, основні завдання і методи дослідження; розкрито наукову новизну та практичну значущість отриманих результатів; наведено відомості про апробацію і впровадження результатів дослідження, кількість публікацій за темою дисертації, структуру та обсяг роботи.

У **першому розділі** «Теоретико-методологічні основи дослідження емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку» проаналізовано та систематизовано основні підходи щодо вивчення проблеми емоційної депривації у молодших школярів.

Зазначено, що в науках, які займаються вивченням проблеми депривації – медицині, соціології, психології, психіатрії, педагогіці та ін., дане поняття стало використовуватися порівняно недавно - в 30-ті роки ХХ століття.

З'ясовано, що витоки теорії емоційної депривації ми знаходимо в психоаналітичних теоріях, сутність якої описується через недостатність чи неможливість встановлення зв'язку дитини з об'єктом її інстинктивних тенденцій - матір'ю. Так представник Віденської психологічної школи Ш. Бюлер, дослідники Р. Шпіц та З. Фрейд описали феномен раннього відлучення дитини від матері, який призводить до великих негативних змін в психіці дитини. Група психоаналітиків (Е.Л. Абелін, М. Малер, Г. Фігдор) сходяться на думці про те, що несприятлива сімейна атмосфера, порушення внутрішньосімейних стосунків, відсутність емоційно-ніжних взаємин між батьками призводить до різноманітних проблем в емоційній сфері дітей та переживання амбівалентних психотравматичних почуттів до батьків. Отже, в даних теоріях поняття материнської та емоційної депривації ототожнюються.

Відзначено, що теорія об'єктних відносин (М. Балінт, Д. Віннікот, О. Кернберг, М. Кляйн, М. Малер, Р. Ферберн) та інтерперсональний підхід (Г. Саллівен, К. Хорні) відводять найважливіше значення у житті дитини встановленню стійких та довготривалих емоційних відносин між дитиною та її найближчим оточенням, а не задоволенню її потреб та бажань. Через їх відсутність чи недостатність формується «базова тривога».

Проаналізовано теорію навчання (Дж. Брунер, У. Денніс, Д. Гевірц), що вбачає причину емоційної депривації в недостатності можливості вчитися. Проблеми у формуванні емоційної сфери дитини виникають через недостатність зв'язків між соціально бажаними реакціями дитини та підкріплюючими стимулами з боку дорослого, в результаті чого виникає дезадаптація та негативні почуття та емоції. А. Бандура, Т. Левін та Б. Лофенфельд пов'язують виникнення емоційної депривації із недостатністю емоційних стимулів.

Розглянуто теорію прихильності (Дж. Боулбі, М. Ейсворт, А. Фрейд), що згодом була інтегрована в теорію депривації, яка розглядає потребу в прихильності як біологічну природжену потребу. Стійкість і ригідність схем поведінки, що є узагальненим досвідом відносин з матір'ю, багато в чому пояснює ті тривалі кризи, які неминуче виникають у дітей, розлучених з матір'ю. Необхідно зазначити, що саме в працях Дж. Боулбі вперше в психологію було введено термін «депривація» і описано, що діти, які були позбавлені материнської турботи і любові, мають затримку в емоційному, фізичному та інтелектуальному розвитку.

Відмічено, що в сучасних теоріях емоційної депривації не відмічається єдності поглядів щодо її сутності: її включають її в структуру психічної (М. К. Бардишевська, Е. С. Модрас та ін.) або соціальної депривації (Б. Єржакова, О. В. Красницька, А. О. Полянничко та ін.), ототожнюють її з материнською (Р. Б. Макколл, Б. Н. Хавк) та афективною депривацією (Я. О. Гошовський). Окремі автори також вживають терміни «емоційно-батьківська депривація» (О. Г. Максименко), психоемоційна депривація (Ю. М. Терлецька) та емоційна психічна депривація (І. В. Ярославцева).

Виділено та охарактеризовано статично-психоперманентний, дефіцитарно-втратний, збіднено-середовищний, девіантний, негативно-детерміністський, ізоляційний та психоемоційний підходи щодо механізмів формування емоційної депривації. Відзначено, що симптоматика емоційної депривації може охоплювати весь спектр можливих порушень у фізичній, психічній та соціальній сферах. Так, вплив емоційної депривації доведено у виникненні соматичних та психосоматичних захворювань (Дж. Брюс, Л. Крайслер, С. Левін, К. С. Пеарс, А. Д. Роголь, І. І. Савенкова, П. А. Фішер, та ін.), змін у функціонуванні емоційної сфери (Є. Г. Алексеєнкова, Н. І. Баташева, С. Беккет, Д. П. Гуріна, Дж. Кастл, А. І. Машкаринець-Бутко, С. В. Персіянцева, М. Рутгер, А. Сонуга-Барке, С. Хавкінс та ін.), негативних зміни усієї психічної сфери та її щільне вплетіння у структуру особистості, що знаходить своє відображення у змінах поведінки, процесах адаптації та соціалізації (Г. М. Бевз, І. І. Брецько, М. В. Беседіна, Я. О. Гошовський, А. Ю. Пеньков та ін.).

На основі теоретичного аналізу літературних джерел створено та охарактеризовано структурну модель емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку (рис. 1):

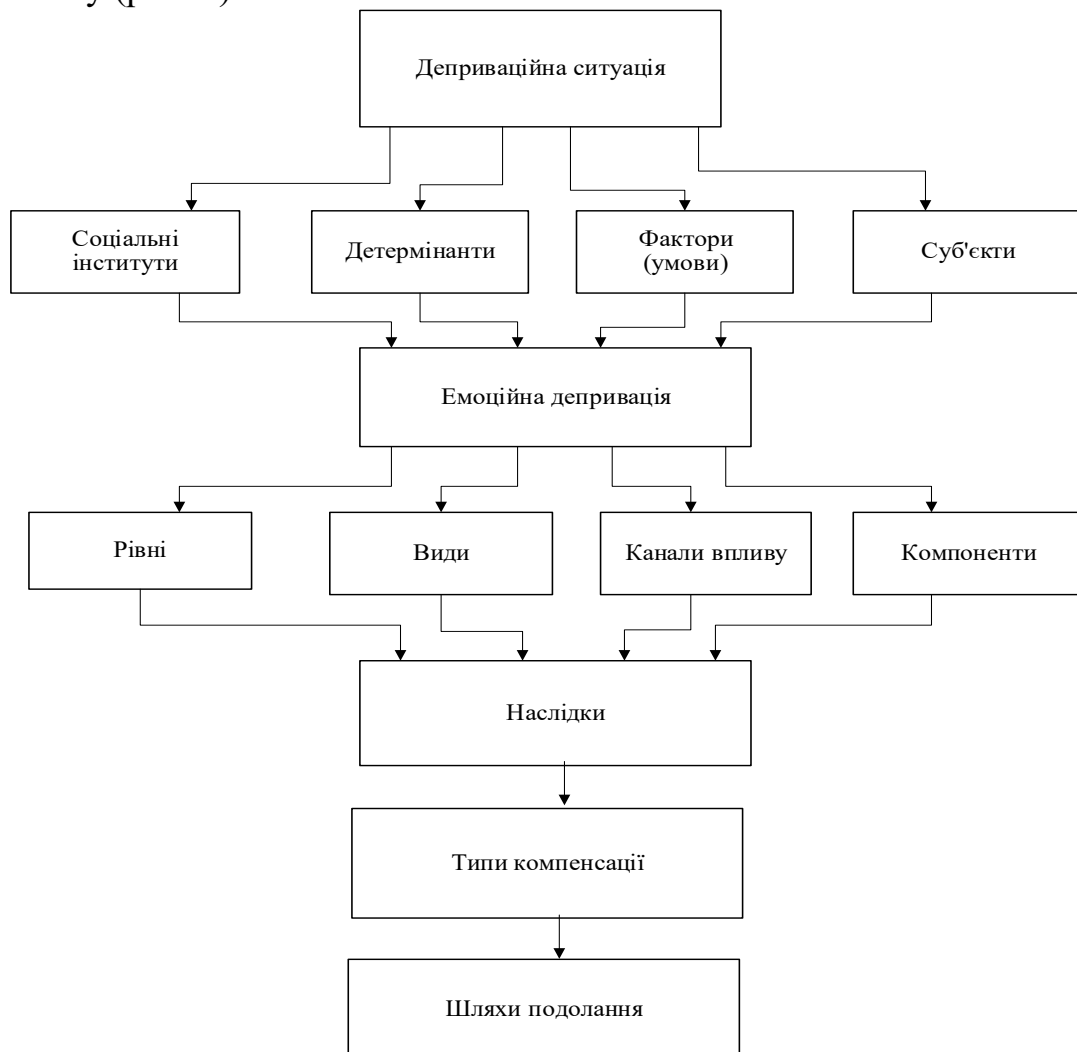

Рис. 1. Теоретична модель емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку

Одержані нами дані під час розробки теоретичної моделі емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку дають можливість розширити уявлення про механізми розвитку емоційної депривації, прогнозування її наслідків та застосування вчасного медичного, соціального, педагогічного, виховного та психологічного впливу.

Узагальнено складові теоретичної моделі емоційної депривації та запропоновано авторське визначення поняття емоційної депривації як процесу довготривалого перебування особистості в умовах емоційно збідненого середовища, обумовленого незадоволенням емоційних потреб, втратою, обмеженням, недостатністю чи відсутністю можливостей для встановлення тісних емоційних зв'язків, контактів та взаємодії зі значимою особою, що спричиняє дисфункцію, порушення та розлади психофізичної та психосоціальної сфер особистості.

У **другому розділі** «Організація та методичне забезпечення емпіричного дослідження наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку» представлено програму емпіричного дослідження, описано етапи проведення, охарактеризовано вибірку досліджуваних, аргументовано вибір методів, спрямованих на виявлення наслідків емоційної депривації у молодших школярів.

Для виявлення наслідків емоційної депривації виділено такі етапи емпіричного дослідження: *підготовчий*, на якому відбувалося створення феноменологічного опису об'єкту психодіагностики наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку, сформованих внаслідок перебування в інтернатному закладі та неблагополучній біологічній сім'ї, висувалася гіпотеза, визначалися мета і завдання дослідження, відбувався вибір бази дослідження та формування вибірки дослідження; *діагностичний* етап передбачав підбір методів психодіагностичного дослідження та формування пакету діагностичних методик, виготовлення психодіагностичного інструментарію та проведення психодіагностичного дослідження наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку; *аналітико – інтерпретаційний* етап передбачав інтерпретацію результатів психологічного обстеження, побудову діагностичного висновку, індивідуалізацію психологічного діагнозу, а також формулювання рекомендацій і розробка прикладної моделі психологічного супроводу прийомних сімей.

Для дослідження наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку нами було підбрано та використано ряд таких взаємодоповнюючих методів: спостереження, бесіда, тестування (опитування, проекція), метод експертних оцінок, біографічний метод, методи статистичної обробки отриманих результатів, якісний аналіз отриманих результатів.

У **третьому розділі** «Кількісний аналіз та інтерпретація результатів дослідження наслідків емоційної депривації у молодших школярів» описано результати констатувального етапу дослідження, виділено компоненти та рівні емоційної депривації у молодших школярів.

Емоційно-особистісні особливості досліджуваних нами груп дітей дали можливість виявити, що профіль сиріт характеризується ознаками дезадаптивної поведінки, високими показниками тривожності, низькою фрустраційною толерантністю при високому рівні прояву екстрапунитивних реакцій. Також вони

характеризуються високим рівнем емпатії при високому рівні недовіри до нових речей та людей. Такі діти виявляють низький рівень довільності, контрольованості афекту, безпосереднє відреагування агресії на реальні чи уявні перешкоди, що заважають отримати бажане і призводить до конфліктів у міжособистісній взаємодії. Для дітей-сиріт, які зазнали найвищого впливу емоційної депривації є характерним в ситуаціях фрустрації висувати до оточуючих завищені вимоги шляхом прояву і демонстрації різноманітних форм агресивності, що є непрямим проявом неадекватної самооцінки, низького рівня довільності, контрольованості афектів. Вони не схильні до визнання власної провини за те, що трапилося чи визнають її під тиском дорослих, готові до дій, спрямованих на усунення фрустратора. Наслідки цих дій не прогнозують чи не в змозі прогнозувати. Тому вони уразливі, ранимі, з низьким рівнем самостійності.

У прийомних дітей виявилися середні показники емпатії, адаптивної поведінки при високих показниках тривожності, помірним рівнем фрустраційної толерантності при низьких показниках екстрапунітивної реакції і необхідно-наполегливого типу фрустраційної реакції. Можна відмітити, що у дітей з емоційною депривацією спостерігається дисформованість механізму емпатії. У внутрішньому просторі дитини домінує переживання болю і страждання, від якого вона прагне захиститися співчуваючи іншому, довільність і контрольованість афекту більш розвинута, ніж у групі дітей-сиріт, але самокритичність, відчуття провини перешкоджає реалізації конструктивного подолання фруструючої ситуації з опорою на власні ресурси. Діти із прийомних сімей схильні відчувати моральну незадоволеність собою, самокритичні, невпевнені у своїх силах, зменшують неприємні, травмуючі, агресивні реакції, спрямовані на оточуючих. Вимоги до задоволення потреб не висувують, бо їх зусилля спрямовані на контроль афекту і розвиток довільності, збереження і захист «Я». Не готові до конструктивних дій у напрямку подолання фруструючої ситуації. Не спираються на власні ресурси.

Для дітей контрольної групи характерними були низький рівень прояву емпатії, адаптивні форми поведінки при низьких показниках тривожності; високий рівень фрустраційної толерантності при помірних показниках екстрапунітивної реакції і необхідно-наполегливого типу фрустраційної реакції. У дітей контрольної групи розвинені довільність і контрольованість афекту, відчуття провини і сорому, є готовність до конструктивного розв'язання ситуації з опорою на власні ресурси. Вони більш схильні відчувати моральне задоволення собою, ніж діти-сироти та діти із прийомних сімей, менш самокритичні, зменшують неприємні, травмуючі, агресивні реакції, що спрямовані на оточуючих при висуванні вимог до задоволення власних потреб. Мають розвинений рівень контрольованості і довільності афекту, адекватну самооцінку. Готові до дій у напрямку подолання ситуації фрустрації, можуть їх прогнозувати. Рівень самостійності – помірний і високий.

На основі виявлених показників емоційної депривації та аналізу узгодженості показників на основі коефіцієнту конкордації Кендела, нами було виявлено три групи компонентів емоційної депривації:

Поведінковий компонент емоційної депривації проявляється через різні форми захисної поведінки, а також через демонстративну поведінку з метою одержання

уваги від особи, яка може задовільнити емоційні потреби дитини. В емоційно депривованих дітей формуються стійкі якості: недовіра до нових людей, речей, ситуацій, ворожість, асоціальність, боязливість, плаксивість, злобність, заздрість, ревнивість, образливість, жорстокість, нетерплячість, примхливість, конфліктність, занурення у себе, які виявляються через поведінку.

Когнітивний компонент прояву емоційної депривації проявляється через низький рівень емпатії та емоційного відгуку, складність встановлення тісних емоційних стосунків, недовіри до інших, переконаннях, що емоції та почуття дитини не будуть зрозумілими іншим, фрустрація потреби у досягненні успіху.

Афективний компонент прояву емоційної депривації проявляється через скутість міміки та пантоміміки, бідність емоційного світу, а також різноманітні емоційні порушення та проблеми функціонування емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку: тривожність, агресивність, страхи, підвищена емоційна збудливість, відчуття незахищеності, конфліктність, депресивність, імпульсивність, емоційна напруженість, недовіра).

На основі зіставлення отриманих показників⁰ по всім методикам та використавши метод нормалізації показників, нами було виділено три рівні емоційної депривації: високий, середній та низький (рис. 2):

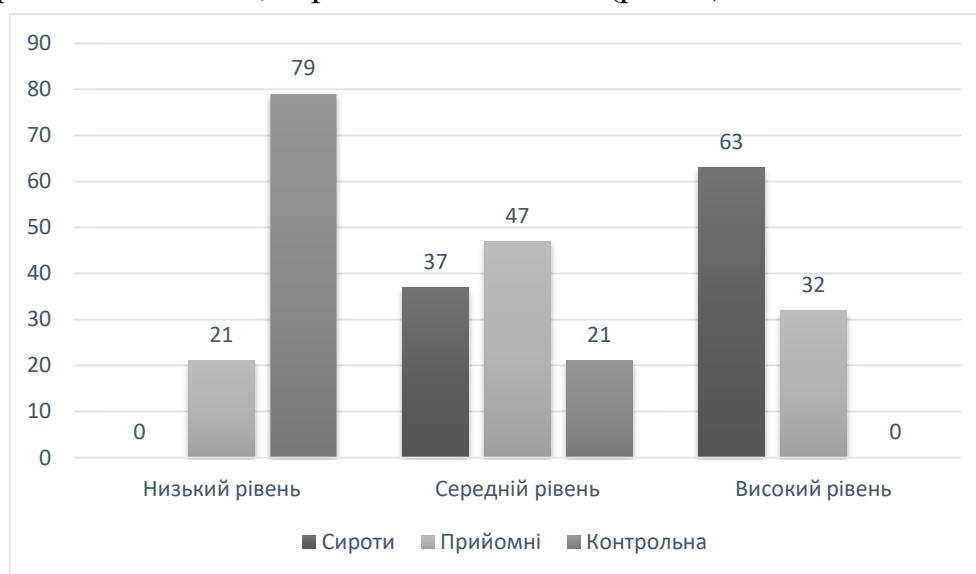

Рис. 2. Рівні емоційної депривації у молодших школярів до експерименту

Нами виявлено, що діти-сироти мають більш високі показники рівня емоційної депривації, ніж прийомні та діти з контрольної групи. Із даних діаграми ми бачимо, що найбільш вираженим рівнем емоційної депривації вирізняється група дітей-сиріт. Так, низький рівень емоційної депривації у них складає 0%, середній 37%, і високий характерний для 63% дітей. У групі прийомних дітей ми бачимо, що низький рівень емоційної депривації характерний для 21% дітей, середній виявляється у 47% і високий – у 32% дітей. У контрольній групі ми бачимо, що високий рівень емоційної депривації не є характерним для них, середній показник спостерігається у 21% дітей тау низький є характерним для більшості представників та складає 79%.

За результатами проведеного дослідження констатовано, що індивідуальні передумови (стать, вік, конституційні якості, психічні властивості) є визначальними для особливостей розвитку та ступеню деприваційних впливів: від мінімальних до максимально загрожуючих емоційному здоров'ю дитини. Домінуючий вплив детермінант деприваційного розвитку (незадоволення емоційних потреб, втрата емоційного зв'язку, емоційно несприятливі умови) обумовлюють домінування стійкого симптомокомплексу, який визначає ведучий профіль емоційної депривації. Структура емоційно-особистісних особливостей депривованих дітей виявилася ширше охоплена змінами, що призводять до дезадаптованої поведінки, низької толерантності до стресів, нездатності долати стан фрустрації, ніж у дітей групи прийомних дітей та контрольної групи.

У четвертому розділі «Подолання наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку в умовах прийомної сім'ї» описано прикладну модель психологічного супроводу прийомної сім'ї, що спрямована на подолання наслідків емоційної депривації у дітей, перевірено ефективність її впровадження.

Переважання високих показників емоційної депривації у дітей-сиріт та дітей із прийомних сімей зумовили необхідність створення моделі психологічного супроводу прийомної сім'ї в рамках профілактики та подолання наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку. Розроблена прикладна модель психологічного супроводу прийомних сімей охопила систему роботи з прийомними дітьми, батьками, а також тренінг дитячо-батьківської взаємодії. Особливістю даної моделі є те, що вона базується не тільки на корекції виявлених емоційних відхилень, а й на формуванні стійких поведінкових механізмів, що забезпечують стабільність саморегуляції внутрішніх емоційних процесів, розвитку емоційного інтелекту, подоланні проявів алекситимії та виробленні копінг-стратегій (рис. 3).

Рис. 3. Прикладна модель психологічного супроводу прийомних сімей з емоційно депривованими дітьми

Основними принципами, які лежать в основі прикладної моделі психологічного супроводу прийомної сім'ї були: комплексність, системність, безперервність, пріоритет інтересів дітей, профілактичний характер та створення діалогічного середовища взаємодії. Основними методами, за допомогою яких ми реалізовували нашу модель, були наступні: бесіда (ознайомлення з різними емоціями та почуттями); словесні, настільні, друковані, рухливі ігри, вправи (розвиток психомоторики, тілесної сфери, емоційної уяви); малювання емоцій та зображення їх через пантоміму; прослуховування мелодій; перегляд ілюстрацій до емоційно насичених сюжетів книг; програвання етюдів, моделювання сценки; застосування елементів психотерапевтичних методик (символ-драми, арт-терапії, казкотерапії і т.д.).

Реалізація прикладної моделі психологічного супроводу прийомних сімей з емоційно депривованими дітьми передбачала активну участь в зустрічах взаємопідтримки прийомних батьків, проведення тренінгів для прийомних батьків, корекційно-розвиваючих занять для прийомних дітей з метою подолання наслідків емоційної депривації та проведення сумісних тренінгових занять для батьків та дітей з метою розвитку сприятливих емоційних відношень між батьками та дітьми, зняття бар'єрів та емоційного напруження, розуміння емоційного стану один одного. Окрім того, виникла також потреба у проведенні індивідуальних психологічних консультацій для батьків та корекційних занять для дітей (за потребою та за зверненням батьків).

Ефективність впровадження прикладної моделі психологічного супроводу прийомних сімей з емоційно депривованими дітьми перевірялася шляхом проведення повторного діагностичного дослідження та порівняння його результатів до та після експериментальної роботи, на основі самозвітів дітей, спостережень, а також бесід із прийомними батьками (рис. 4).

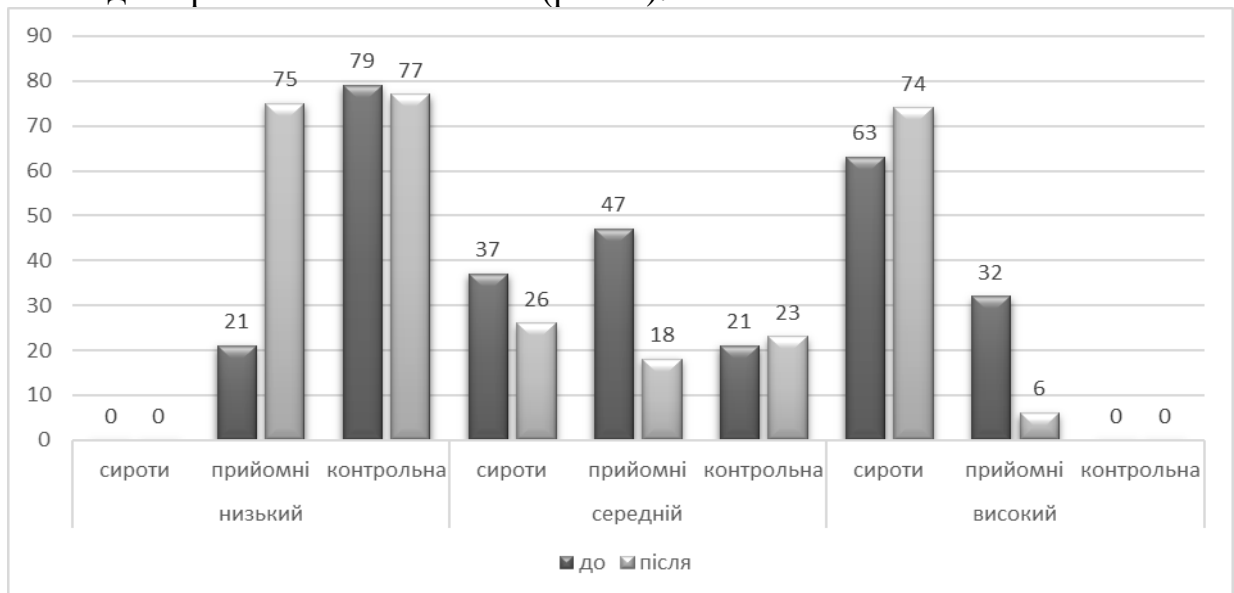

Рис. 4. Порівняння показників відсоткового розподілу дітей за рівнями емоційної депривації до та після експерименту

Згідно рис. 4 можна констатувати, що ситуація у групі дітей-сиріт змінилася в сторону збільшення показників рівня депривації. Так ми бачимо, що показник

низького рівня емоційної депривації залишився без змін, середнього – зменшився на 11%, проте за рахунок підвищення показників високого рівня депривації, який зріс на 11%. Це означає, що без вчасного психологічного впливу на емоційну депривацію у дітей-сиріт її показник зростатиме. Даний показник свідчить про те, що чим довше діти-сироти будуть перебувати в ситуації емоційної депривації, тим більш глибокими стають емоційні порушення і тим складніше будуть піддаватися корекційному психологічному впливу. А можливо, й не зможуть у повній мірі компенсуватися.

У групі прийомних дітей нами виявлено позитивну тенденцію після участі у формульованому експерименті: низький рівень депривації зріс на 55%, а середній та високий – зменшилися на 29% та 26% відповідно, що свідчить про ефективність запровадженої нами прикладної моделі психологічного супроводу. Зауважено, що не всі виявлені негативні наслідки емоційної депривації піддалися корекційному впливу. Деякі негативні симптомокомплекси без вчасного корегування стали структурними компонентами особистості і не піддалися компенсації. Для їх подолання чи хоча б зменшення рівня прояву потрібна довготривала та глибока психотерапевтична робота.

Показники контрольної групи майже не змінилися: рівень низького рівня емоційної депривації зменшився на 2 %, відповідно - середній рівень підвищився на 2%. Проте необхідно зазначити, що й серед групи дітей, які виховуються у звичайних сім'ях є діти з середнім рівнем емоційної депривації. Це факт свідчить про те, що зовні благополучні сім'ї також являються джерелом емоційної депривації. Конфліктні взаємовідносини, гіпер / гіпоопіка, нехтування емоційними потребами дітей, емоційна холодність та емоційне насилля, які батьки виявляють по відношенню до власних дітей, є чинниками формування емоційної депривації. Тому дана ситуація потребує ретельної уваги шкільних психологів. Саме з цією метою нами було організовано роботу творчої групи практичних психологів та соціальних педагогів навчальних закладів міста Кіровограда, яка працювала над вирішенням проблем раннього виявлення емоційної депривації у дітей різного віку, розроблено програми корекції наслідків емоційної депривації та проведено профілактичну роботу серед батьків.

Можна констатувати, що розроблена та впроваджена нами прикладна модель психологічного супроводу прийомної сім'ї є ефективним та дієвим методом подолання наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку в умовах прийомної сім'ї, що підтверджується результатами формульованого етапу експерименту. Проте задля отримання більш стійких та глибоких результатів подолання емоційної депривації потрібна подальша довготривала психологічна і психотерапевтична допомога емоційно депривованим дітям та професійна підтримка прийомних батьків. Ефективність впровадження прикладної моделі психологічного супроводу прийомної сім'ї визначається не так чинником множинності впливів, скільки змістом, послідовністю і систематичністю заходів, які ми здійснювали. В своїй роботі ми поєднували групові та індивідуальні методи психологічної роботи, що дало можливість супроводжувати дітей в їх розвитку, а не

керувати ним, створюючи в умовах взаємодії сприятливу соціально-психологічну ситуацію життєдіяльності.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та результати дослідження проблеми подолання наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку.

1. Теоретично встановлено, що проблема емоційної депривації є актуальною і ще недостатньо розробленою в наукових колах, про що свідчить неоднозначність трактування самого поняття, відсутність методик для дослідження емоційної депривації у дітей та достатньої кількості апробованих та ефективних програм психологічної допомоги емоційно депривованим дітям. Дана тема є міждисциплінарною, оскільки термін «емоційна депривація» входить в тезаурус багатьох людинознавчих наук – медичної, психологічної, соціальної, педагогічної. Проте і досі не вироблено єдиної наукової думки щодо даного терміну, про що свідчить той факт, що деякі автори включають її в структуру психічної або соціальної депривації, ототожнюють її з материнською та афективною депривацією, вживають щодо неї різні терміни - «емоційно-батьківська депривація», психоемоційна депривація та емоційна психічна депривація, вважають її психічним станом, ситуацією, позбавленням, втратою, відокремленням, усуненням, відчуженням, браком, нестачею, обмеженням тощо. Виокремлено сім підходів щодо причин виникнення емоційної депривації: статично-психоперманентний, дефіцитарно-втратний, збіднено-середовищний, девіантний, негативно-детерміністський, ізоляційний та психоемоційний.

Узагальнено, що механізми емоційної депривації є знаряддям змін і перетворень, тому необхідно розглядати дане явище як процес, який призводить до паралельно-послідовних змін в різних сферах особистості. У зв'язку з цим запропоновано визначення емоційній депривації як процесу довготривалого перебування особистості в умовах емоційно збідненого середовища, обумовленого незадоволенням емоційних потреб, втрати, обмеження, недостатності чи відсутності можливостей для встановлення тісних емоційних зв'язків, контактів та взаємодії зі значимою особою, що спричиняє дисфункцію, порушення та розлади психофізичної та психосоціальної сфер особистості.

На основі узагальнення літературних джерел розроблено теоретичну модель емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку як соціально-психологічного явища, до складу якої увійшли соціальні інститути (заклади інституційного догляду та виховання, сім'я, навчальний заклад, заклади охорони здоров'я); детермінанти (внутрішньоутробні травми, втрата емоційного зв'язку, ізоляція, незадоволення емоційних потреб, емоційно збіднене середовище, емоційно несприятливі умови середовища, емоційне насилля, знецінення емоцій та почуттів дітей, обмеження можливостей для засвоєння емоційної культури та розвитку емоційного інтелекту); фактори (які сприяють та протистоять її виникненню);

суб'єкти (діти-сироти, діти, позбавлені батьківської опіки, емоційно занедбані та знехтувані діти з сімей, ізольовані діти, діти трудових мігрантів); рівні (високий, середній та низький); види (за ступенем обізнаності: усвідомлена та неусвідомлена; за тривалістю: короткотривала, затяжна, довготривала; за формою прояву: явна, прихована, відстрочена; за повнотою переривання зв'язку: повна, парціальна); каналами впливу емоційної депривації є емоції та почуття; наслідками емоційної депривації є дисфункції, порушення та розлади психофізичної та психосоціальної сфер особистості; типами компенсації емоційної депривації є спонтанна/стихийна, самоусвідомлення та спеціальна допомога; шляхи подолання емоційної депривації можна об'єднати в такі групи: адаптація (реадаптація), соціалізація (ресоціалізація), навчання (перенавчання), розвиток, корекція, консультація, психотерапія, реабілітація, супровід.

2. Проведено емпіричне дослідження наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку, яких ми об'єднали у три групи досліджуваних: перша група - діти-сироти; друга група - прийомні діти; третя група - діти зі звичайних сімей.

Результати проведеного нами дослідження дали можливість виявити групи показників емоційної депривації, характерних для дітей із різних досліджуваних нами груп. На основі зіставлення отриманих показників по всім методикам та за допомогою математичного методу нормалізації показників ми виділили три рівні емоційної депривації: високий, середній та низький. Для дітей із високим рівнем емоційної депривації характерні високі показники емпатії при високому рівні недовіри до нових речей та людей, дезадаптивна поведінка, низька стресостійкість, високий рівень агресивності, ворожості, тривожності, нездатність долати стан фрустрації, невпевненість у своїх силах. Дітям з середнім рівнем емоційної депривації характерно низький рівень довіри, контрольованості афекту, безпосереднє чи відстрочене відреагування агресії на реальні чи уявні перешкоди, що заважають отримати бажане. У дітей з низьким рівнем емоційної депривації довіри і контрольованість афекту більш розвинута, але високий рівень відповідальності, самокритичності, відчуття провини перешкоджає реалізації конструктивного подолання фруструючої ситуації з опорою на власні ресурси, відчуття провини і сорому, моральної незадоволеністю собою не загострені, є готовність до конструктивного розв'язання ситуації з опорою на власні ресурси.

3. На основі виділених поведінкового, когнітивного та афективного компонентів емоційної депривації та узгодженості показників на основі коефіцієнту конкордації Кендела, охарактеризовано особливості психологічного профілю емоційно депривованих дітей молодшого шкільного віку. Визначено, що поведінковий компонент емоційної депривації проявляється через різні форми захисної поведінки, а також через демонстративну поведінку з метою одержання уваги від особи, яка може задовільнити емоційні потреби дитини, або для встановлення емоційного зв'язку із нею. Когнітивний компонент прояву емоційної депривації проявляється через низький рівень емпатії та емоційного відгуку, складність встановлення тісних емоційних стосунків, недовіру до інших, переконаннях, що емоції та почуття дитини не будуть зрозумілими іншим,

фрустрація потреби у досягненні успіху. Афективний компонент прояву емоційної депривації проявляється через скутість міміки та пантоміміки, бідність емоційного світу, а також різноманітні емоційні порушення та проблеми функціонування емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку.

4. Для досягнення мети дослідження розроблено та впроваджено прикладну модель психологічного супроводу прийомних сімей, яка охопила систему роботи з прийомними дітьми, батьками, а також тренінг дитячо-батьківської взаємодії. В основу процесу подолання емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку ми поклали особистісно-орієнтований підхід, важливим положенням якого виступає пошук потенціалу розвитку з опорою на внутрішні ресурси дитини (ті особисті досягнення, які реально є в дитини і допомагали впоратися зі складними життєвими ситуаціями раніше).

Суть впровадженої програми полягала в корекції поведінкового, когнітивного та афективного компонентів емоційної депривації, забезпеченні стабільності саморегуляції внутрішніх емоційних процесів, розвитку емоційного інтелекту, подоланні алекситимії та виробленні копінг-стратегій; в емоційно депривованих дітей молодшого шкільного віку.

Ефективність застосованої нами прикладної моделі психологічного супроводу перевірено шляхом проведення контрольного психодіагностичного дослідження, самозвітів дітей, спостережень, а також бесід із прийомними батьками. Отримані дані свідчать про те, що ситуація у групі дітей-сиріт змінилася в сторону збільшення показників рівня емоційної депривації: показник низького рівня емоційної депривації залишився без змін, середнього зменшився на 11%, проте за рахунок підвищення показників високого рівня депривації, який зріс на 11%. Це означає, що без вчасного психологічного впливу на емоційну депривацію у дітей-сиріт її показник буде зростати, і тим більш глибокими стануть емоційні порушення і тим складніше будуть піддаватися корекційному психологічному впливу. А можливо, й не зможуть у повній мірі компенсуватися.

У групі прийомних дітей нами виявлено позитивну тенденцію після участі у формульованому експерименті: низький рівень депривації зріс на 55%, а середній та високий – зменшилися на 29% та 26% відповідно. Отримані дані свідчать про ефективність впровадженої нами прикладної моделі психологічного супроводу прийомних сімей.

Зауважено, що деякі компоненти емоційної депривації (занурення у себе, невідповідність емоційних станів певним життєвим обставинам, страх не відповідати очікуванням оточуючих, недовіра, фрустраційна толерантність, екстрапунітивна реакція та самозахистна реакція) без вчасного виявлення та корекції стали структурними компонентами особистості і слабо або взагалі не піддалися корекційному впливу. Для їх подолання чи хоча б зниження рівня прояву потрібна довготривала та глибока психотерапевтична допомога емоційно депривованим дітям та подальша професійна підтримка прийомних батьків.

Показники контрольної групи майже не змінилися: рівень низького рівня емоційної депривації зменшився на 2 %, відповідно - середній рівень підвищився на 2%. Проте необхідно зазначити, що й серед групи дітей, які виховуються у

звичайних сім'ях, є діти з середнім рівнем емоційної депривації. Це факт свідчить про те, що зовні благополучні сім'ї також можуть стати джерелом емоційної депривації. Конфліктні взаємовідносини, гіпер/гіпоопіка, нехтування емоційними потребами дітей, емоційна холодність та емоційне насилля, які батьки проявляють по відношенню до власних дітей є чинниками формування емоційної депривації. Тому дана ситуація потребує ретельної уваги шкільних психологів. Без раннього виявлення, застосування корекційно – терапевтичного впливу та влаштування дітей у прийомні сім'ї негативні наслідки емоційної депривації у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування будуть зростати та загострюватися.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробці, апробації, порівнянні результатів та ефективності впровадження різних моделей і програм подолання негативних наслідків емоційної депривації у дітей, а також виявлення відтермінованих наслідків емоційної депривації у дорослих.

Основні положення дисертації відображено в таких публікаціях:

Статті в наукових фахових виданнях України:

1. Цумарева Н.В. Психічний розвиток дітей в умовах деприваційного впливу інтернатного закладу та неблагополучної сімейної атмосфери. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 12. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. Вип. 21(45). С. 77-87.

2. Цумарева Н.В. Психологічний ресурс прийомної сім'ї як чинник компенсації емоційної депривації у дітей. *Освіта регіону. Український науковий журнал*. Луцьк : Університет «Україна», 2011. № 3. С. 433-437.

3. Цумарева Н.В. Методологічні аспекти проведення психодіагностичного дослідження особливостей емоційної сфери дітей молодшого шкільного віку з ознаками емоційної депривації. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Чернігів : ЧДПУ, 2012. Вип. 105. Ч.2. С. 164-168.

4. Цумарева Н.В. Особливості емоційної сфери прийомних дітей молодшого шкільного віку, виявлені за допомогою проєктивної методики «Неіснуюча тварина». *Вісник Одеського національного університету*. Одеса : Астропринт, 2012. Т. 17. Вип. 8 (20). С. 637-651.

5. Цумарева Н.В. Особливості настрою дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, молодшого шкільного віку з емоційною депривацією. *Вісник Одеського національного університету*. Одеса : Астропринт, 2013. Т. 18. Вип.23. С. 309-316.

6. Цумарева Н.В. Адаптаційні можливості дітей молодшого шкільного віку з ознаками емоційної депривації в умовах дитячого будинку. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. праць Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України. Київ : ГНОЗІС, 2014. Т. XVI. Ч. 1, 2. С.441-448.

7. Цумарева Н.В. Розвиток емпатії у дітей молодшого шкільного віку в умовах емоційної депривації. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2014. Вип. 2. Т.1. С. 257-264.

8. Цумарева Н.В. Системний підхід щодо організації психологічної допомоги емоційно депривованим дітям шляхом створення діалогічного середовища в

прийомній сім'ї. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. Вип. 3. Т. 2. С. 100-105.

9. Цумарева Н.В. Тривожність як показник емоційного неблагополуччя та індикатор емоційної депривації в дітей молодшого шкільного віку. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Київ : Видавничий дім «Гельветика», 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 260-266.

10 Цумарева Н.В. Особливості прояву дезадаптивної поведінки в емоційно депривованих дітей молодшого шкільного віку. *Проблеми сучасної психології*. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2020. № 3 (19). С. 124-131.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

11. Tsumarieva N.V. Influence of the emotional deprivation on the level of frustration in children of primary grades. *International Journal of Economics and Society*. ICES Foundation, Memphis, USA. April 2015. Volume 1. Issue 1. P. 220-226.

12. Цумарева Н.В. Теоретические подходы к исследованию феномена психической депривации. *Международный научный институт «Educatio»*. 2015. № 2 (9). Ч.6. С. 126-128.

Публікації в інших наукових виданнях:

13. Цумарева Н.В. Психічна депривація як психологічний феномен. *Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України*. Київ : Міленіум, 2006. Вип. 31. С. 130-139.

14. Цумарева Н.В. Особливості розвитку особистості молодшого школяра в умовах депривації сімейної взаємодії. *Актуальні проблеми психології. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія*. Київ-Ніжин, 2008. Т. 10. Вип. 6. Ч. 2. С. 325-329.

15. Цумарева Н.В. Адаптаційні можливості депривованих дітей молодшого шкільного віку в умовах інтернатного середовища. *Адаптаційні можливості дітей та молоді* : матеріали VII (IX) міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса 17-19 вересня 2008 р.) Одеса : ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2008. С. 497-502.

16. Цумарева Н.В. Методологічні проблеми дослідження наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку – вихованців дитячих установ інтернатного типу. *Актуальні проблеми психології : Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія*. Київ-Кіровоград : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. Т. X. Вип. 14. С. 420-429.

17. Цумарева Н.В. Психологічні наслідки емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку – вихованців дитячих будинків та інтернатів. *Виховання і культура* : міжнар. наук.-практ. журнал (альманах). Одеса : ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2009. № 4 (20). С. 54-58.

18. Цумарева Н.В. Методологічні аспекти дослідження емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку. *Здоровий спосіб життя – здорова нація – здорове суспільство* : збірник I-й всеукр. наук.-практ. конф. (м. Кіровоград, 8-9 квітня 2010 р.). Кіровоград : КНТУ, 2010. С. 170-173.

19. Цумарева Н.В. Емоційна депривація – порушення раннього емоційного розвитку. *Психолог*. Київ : Шкільний світ, 2009. № 15-16 (351-352). С. 53-55.

20. Цумарева Н.В. Особливості організації психологічного супроводу прийомних сімей з метою подолання наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку. *Розквітання – 5. Розвиток особистості на протязі життєвого шляху* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. молодих науковців (м. Одеса, 24 квітня 2012 р.). Одеса : Принт-мастер, 2012. С. 146-149.

21. Цумарева Н.В. Результати дослідження особливостей емоційної сфери прийомних дітей, які виховувалися в умовах емоційної депривації за допомогою проективної методики «Неіснуюча тварина». *Інтеграційні можливості сучасної психології та шляхи її розвитку* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 10-12 жовтня 2012 р.). Запоріжжя: ЗНУ, 2012. С 83-85.

22. Цумарева Н.В. Особливості організації психологічної корекційно-відновлювальної роботи з подолання наслідків емоційної депривації у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. *Інноваційні підходи до науки XXI сторіччя* : збірник наукових праць і матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (27 квітня 2012 р.). Кіровоград : Науково-дослідний центр інноваційних технологій, 2012. С.321-327.

23. Цумарева Н.В. Система психологічної корекційно-розвивальної роботи в напрямку подолання наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку. *Розквітання – 6. Розвиток особистості на протязі життєвого шляху* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. молодих науковців (м. Одеса, 25 квітня 2013 р.). Одеса : Принт-мастер, 2013. С. 83-86.

24. Цумарева Н.В. Вплив емоційної депривації на стан фрустрації у дітей молодшого шкільного віку. *Український психолого-педагогічний збірник*. Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2014. № 2 (02). С. 151-160.

25. Цумарева Н.В. Проблеми побудови діалогу емоційно-депривованих дітей в ситуаціях фрустрації. *Психологія діалогу і світ людини*: збірник наукових праць. Т.5. Кіровоград : ФО-П Александра М.В., 2015. С. 229-244.

26. Цумарева Н.В. Соціально-психологічні прояви дезадаптації в емоційно депривованих дітей молодшого шкільного віку. *Практична педагогіка та психологія: методи і технології* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 1-2 липня 2016 р.). Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2016. С. 112-116.

27. Цумарева Н.В. Використання елементів арт-терапії при роботі з прийомними дітьми із емоційною депривацією. *Простір арт-терапії* : збірник наукових праць УМО, ВГО «Арт-терапевтична асоціація». Київ: Золоті ворота, 2017. Вип.2 (22). С. 34-43.

28. Цумарева Н.В. Особливості тривожності емоційно депривованих дітей молодшого шкільного віку. *Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах світових тенденцій і національної практики* : збірник матеріалів другої міжнар. наук.-практ. конф. (м. Кропивницький, 22 грудня 2020 р.). Кропивницький: Центрально-Українське видавництво, 2021. С.108-111.

29. Цумарева Н.В. Емоційна депривація як негативний чинник розвитку особистості молодших школярів. *Психологічна наука та практика XXI століття* :

матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 26-27 березня 2021 р.). Львів : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 46-50.

30. Цумарева Н.В. Теоретико-емпіричне дослідження феномену емоційної депривації. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського*. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2021. № 2 (21). С. 62-69.

АНОТАЦІЇ

Цумарева Н.В. Подолання наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку в умовах прийомної сім'ї. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», Одеса, 2021.

Дисертація присвячена проблемі виявлення наслідків емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку та їх подолання на основі впровадження прикладної моделі психологічного супроводу прийомної сім'ї. У дослідженні здійснений системний теоретико-методологічний аналіз поняття емоційної депривації, визначено її причини, механізми виникнення та прояви у дітей молодшого шкільного віку. Запропоновано визначення емоційної депривації як процесу довготривалого перебування особистості в умовах емоційно збідненого середовища, обумовленого незадоволенням емоційних потреб, втрати, обмеження, недостатності чи відсутності можливостей для встановлення тісних емоційних зв'язків, контактів та взаємодії зі значимою особою, що спричиняє дисфункцію, порушення та розлади психофізичної та психосоціальної сфер особистості. Розроблено теоретичну модель емоційної депривації у дітей молодшого шкільного віку. Проведено емпіричне дослідження наслідків емоційної депривації у молодших школярів, виявлено її компоненти та рівні. Розроблено та впроваджено прикладну модель психологічного супроводу прийомних сімей з емоційно депривованими дітьми, здійснено аналіз її ефективності та запропоновано методичні рекомендації прийомним батькам щодо профілактики та подолання наслідків емоційної депривації у молодших школярів.

Ключові слова: прийомні сім'ї, діти молодшого шкільного віку, емоційна депривація, наслідки емоційної депривації, теоретична модель емоційної депривації, подолання наслідків емоційної депривації в умовах прийомної сім'ї.

Цумарева Н.В. Преодоление последствий эмоциональной депривации у детей младшего школьного возраста в условиях приемной семьи. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2021.

Диссертация посвящена комплексному изучению последствий эмоциональной депривации у детей младшего школьного возраста и особенностей их преодоления в условиях приемной семьи. В диссертации осуществлен теоретико-методологический

анализ исследований феномена эмоциональной депривации у детей младшего школьного возраста. Установлено, что эмоциональная депривация опосредованно влияет на различные психические состояния ребенка, вызывая изменение параметров психического функционирования личности. Предложено авторское определение понятия эмоциональной депривации как процесса длительного пребывания личности в условиях эмоционально обедненной среды, обусловленного неудовлетворением эмоциональных потребностей, потери, ограничения, недостатка или отсутствия возможностей для установления тесных эмоциональных связей, с значимой личностью, влечет нарушения и расстройства психофизического и психосоциального функционирования личности. На основе обобщения исследований создана теоретическая модель эмоциональной депривации у детей младшего школьного возраста, которая включает социальные институты, детерминанты, условия, субъекты, уровни, компоненты, виды, каналы влияния, последствия, типы компенсации и пути преодоления эмоциональной депривации у детей младшего школьного возраста. С помощью вычисления коэффициента конкордации Кендалла выделены поведенческий, когнитивный и аффективный компоненты эмоциональной депривации у младших школьников. Установлено, что индивидуальные предпосылки (пол, возраст, конституционные качества, психические свойства) являются определяющими факторами влияния эмоциональной депривации на психическое здоровье ребенка. На основе метода нормализации статистических данных определены три уровня эмоциональной депривации, процентное значение которых помогает оценивать степень выраженности этого феномена у ребенка по градации: низкий, средний и высокий. Определено, что группе детей с высоким уровнем депривации, в которую входило большинство детей-сирот, характерны высокие показатели обидчивости, страхов, возбудимости, неусидчивости, нетерпеливости, конфликтности, враждебности, экстрапунитивных реакций в ситуации фрустрации, капризности, низкие показатели физиологической сопротивляемости стрессу, адаптации, произвольности поведения и контроля аффектов. Группе детей со средним уровнем эмоциональной депривации, в которую входило большинство детей из приемных семей, присущий средний уровень произвольности и контролируемости аффекта, непосредственное отреагирование агрессии на препятствия, ответственность, самокритичность, а чувство вины препятствует реализации конструктивного преодоления фрустрационной ситуации с опорой на собственные ресурсы. Детям с низким уровнем эмоциональной депривации свойственны высокий уровень развития произвольности и контролируемости аффекта; чувство вины, стыда и неудовлетворенностью собой не заостренные, выраженная готовность к конструктивному решению фрустрационных ситуаций с опорой на собственные ресурсы. Разработана и внедрена прикладная модель психологического сопровождения приемных семей по преодолению последствий эмоциональной депривации у детей младшего школьного возраста, которая заключается не только в коррекции выявленных эмоциональных отклонений, но и в формировании устойчивых поведенческих механизмов, обеспечивающих стабильность саморегуляции эмоционально-волевых процессов, развитие эмоционального

интеллекта, преодоление алекситимии и овладению эффективными копинг-стратегиями. Констатировано, что внедрение прикладной модели психологического сопровождения приемных семей с применением комплекса проэктивной психодиагностики, психокоррекции, психотерапии, психопрофилактики, целенаправленного обучения и воспитания, в основе которых лежит спонтанность эмоциональных проявлений ребенка и заботливое отношение к детям, поощрение их к асертивному поведению, имело положительный эффект, что подтверждается количественными показателями снижения уровня эмоциональной депривации у контрольной группы приемных детей. Зафиксировано значимые сдвиги по таким показателям эмоциональной депривации как общая тревожность, возбудимость, агрессивность, капризность, боязливость, ревность, обидчивость, упрямство, незащищенность, нетерпеливость.

Ключевые слова: приемные семьи, дети младшего школьного возраста, эмоциональная депривация, теоретическая модель эмоциональной депривации, преодоление последствий эмоциональной депривации в условиях приемной семьи.

Tsumarieva N.V. Overcoming the consequences of emotional deprivation of the primary school children in a foster family. – Manuscript.

The thesis for the Psychology candidate's degree, speciality 19.00.07 – pedagogical and developmental psychology. – State Institution «South Ukrainian national pedagogical university after K. D. Ushynsky», Odesa, 2021.

The research paper is devoted to the problem of detection the consequences of the primary school aged children emotional deprivation and their overcoming based on the implementation of the applied model of the psychological conduct for the foster family. It is realized the systematic theoretically-methodological analysis of the emotional deprivation notion in this thesis; also it is determined its reasons, the mechanisms of appearing and the manifestations in the primary school aged children. It is given the authorial notion to the emotional deprivation definition and it is worked out the theoretical model of it in the primary school aged children. It is carried out the empiric discovery of the consequences of the emotional deprivation in this group of children and it is highlighted their components & the levels too. It is developed and implemented the applied model of the psychological conduct of the foster families with the emotionally deprived children, it is realized the analysis of its effectiveness and it is suggested the methodical recommendations to the foster parents as for the prophylactic measures & the overcoming of the consequences of the primary school aged children emotional deprivation.

Key words: foster families, children of primary school age, emotional deprivation, consequences of emotional deprivation, theoretical model of emotional deprivation, overcoming the consequences of emotional deprivation in a condition of foster family.